

MODA NA ARCHEOLOGIE W ŚRODOWISKU POLSKIEGO ZIEMIAŃSTWA W XIX WIEKU

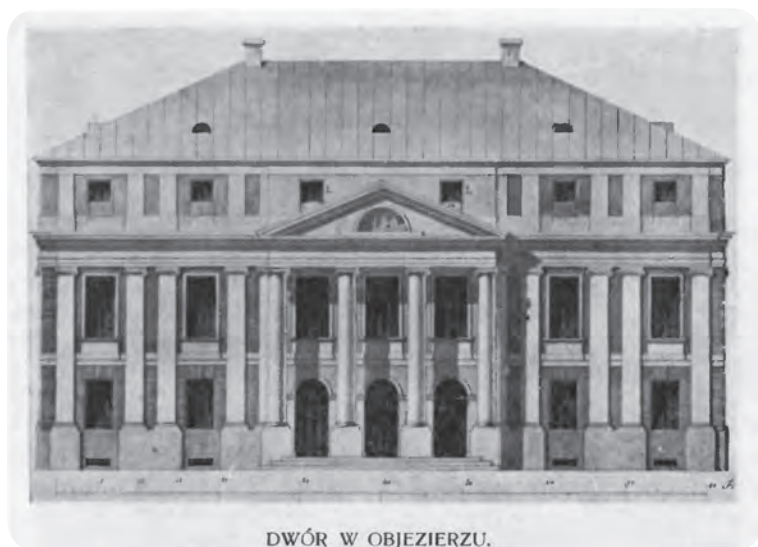
W XIX wieku rozwinęła się na ziemiach polskich moda na kolekcjonowanie zabytków przeszłości, szczególnie własnego kraju, a następnie również na prowadzenie wykopalisk archeologicznych. Wzór do naśladowania dla XIX-wiecznych kolekcjonerów stanowił zbiór księżnej Izabeli Czartoryskiej eksponowany od 1809 roku w Domu Gotyckim w Puławach, zawierający, wśród wielu pamiątek i osobliwości z różnych czasów i regionów świata, także zabytki archeologiczne.

Podobne, choć przeważnie nie aż tak bogate kolekcje „pamiątek przeszłości”, w tym zabytków archeologicznych stanowiących zazwyczaj część większych i bardziej urozmaiconych zbiorów, gromadziło bardzo wielu arystokratów i ziemian¹.

Kolekcjonerzy nierzadko wymieniali się okazami i prowadzili korespondencje na ich temat, a także konsultowali się z innymi miłośnikami archeologii, w tym z osobami uważanymi za znawców przedmiotu. Założycielka jednego z najstarszych zbiorów archeologicznych na ziemiach polskich Aniela z Kwileckich Węgorzewska (1765–1822) z Objezierza w Wielkopolsce, patriotka, pisarka, założycielka biblioteki, zbieraczka dzieł sztuki², korespondowała na temat posiadanych eksponatów archeologicznych ze znanym starożytnikiem

¹ Moda na uprawianie archeologii objęła w ciągu XIX w. tak szerokie kręgi polskiego ziemiaństwa i arystokracji, że wymienienie wszelkich przejawów tego rodzaju zainteresowań oraz wszystkich miłośników archeologii przekraczałoby ramy tej publikacji. Stąd w niniejszym artykule przytoczę jedynie wybrane przykłady i przedstawię sylwetki niektórych kolekcjonerów i archeologów.

² J. Fogel, *Amatorzy archeologii*, [w:] *Ziemiaństwo wielkopolskie. W kręgu arystokracji*, red. A. Kwilecki, Poznań 2004, s. 156, 163; idem, *Mielżyńscy i Turnowie w kręgu starożytników XIX wieku*, Poznań 2002, s. 28–34.

Ryc. 1. Pałac w Objezierzu za czasów Heleny i Wincentego Turnów, rys. A.J. d'Adelfonce (źródło: T. Stryjeński, *Pałace wiejskie i dwory z czasów saskich, Stanisława Augusta i Księstwa Warszawskiego w województwie poznańskim na podstawie podróży odbytej w lipcu 1926 roku*, Warszawa 1929, s. 32)

Wawrzyńcem Surowieckim (1769–1827), planując nawet przekazanie mu owych okazów³.

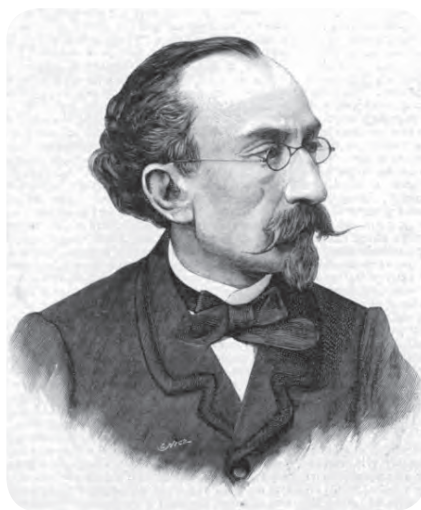
Rozbudowywane z upływem lat kolekcje nierzadko przechodziły z pokolenia na pokolenie. Zbiory Anieli Węgorzewskiej, na które składały się głównie naczynia ceramiczne oraz wyroby z brązu (pochodzące z cmentarzyska ciepłopalnego kultury łużyckiej)⁴ odnalezione przypadkowo jeszcze w latach osiemdziesiątych XVIII wieku podczas prac ziemnych w Kowalewku k. Objezierza, przeszły po jej śmierci, wraz z całym majątkiem, w ręce bratanicy Heleny z Kwileckich Turnowej (1808–1874) oraz jej małżonka Wincentego Turno (1803–1867). Turnowie znacznie powiększyli kolekcję eksponatów archeologicznych o okazy pochodzące zarówno z Kowalewka, jak i innych miejscowości klucza objezierskiego. Zabytki eksponowali w pałacowej bibliotece, wybudowanej jeszcze przez Anielę Węgorzewską, a następnie rozbudowanej przez Turnów⁵ (ryc. 1).

³ Idem, *Mielżyńscy i Turnowie...*, s. 34.

⁴ Cmentarzysko to zostało przez jego późniejszych badaczy datowane na młodsze okresy epoki brązu (IV i V) oraz wczesną epokę żelaza (Ha C), T. Malinowski, *Katalog cmentarzysk ludności kultury łużyckiej w Polsce*, t. I, Warszawa 1961, s. 235–236; M. Kaczmarek, *Zachodniowielkopolskie społeczności kultury łużyckiej w epoce brązu*, Poznań 2002, s. 363.

⁵ A. Koźmian, *Listy (1829–1864)*, Lwów 1894, s. 137.

Szczególnie ciekawe i bogate kolekcje przyciągały pragnących je ujrzeć miłośników „starożytności”, przybywających w tym celu nawet z daleka. Józef Łoski (1827–1885), ziemianin z Kostomłot na Lubelszczyźnie, a zarazem wydawca, ryownik, fotograf i historyk i archeolog amator (ryc. 2), wybrał się w 1857 roku na wycieczkę w opoczyńskie, głównie w celu ujżenia, przechowywanych w Sulgostowie, zbiorów niedawno zmarłego Konstantego Świdzińskiego (1793–1855)⁶. Kolekcja Konstantego Świdzińskiego (ryc. 3) określana przez jemu współczesnych jako „jeden z najbogatszych a bodaj czy nie najbogatszy z prywatnych zbiorów” na ziemiach polskich⁷, zawierała m.in. zbiór „starożytności”, na który składały się obok rzeźb, rozmaitych okazów rękodziela artystycznego i militariów, także zabytki archeologiczne⁸. Były to m.in. krzemienne i kamienne groty, siekierki i toporki⁹, ceramiczne urny, „kilkadziesiąt drobnych przedmiotów do stroju służących, wykopanych w kurhanach”, w tym

Ryc. 2. Józef Łoski
(źródło: „Kłosy” 1885, t. 40,
nr 1024, s. 104)

*wisząca, kolczyki, zausznice i bransolety kobiece srebrne filigranowej roboty [...] z czasów pogańskich lub też z pierwszych wieków chrześcijaństwa pochodzące*¹⁰.

W kolekcji znajdowały się m.in. wczesnośredniowieczne srebrne kolczyki „wykopane w mogile w okolicach Xawerowa”¹¹ (ryc. 4).

Kolekcjonerzy zabytków archeologicznych przekazywali niekiedy swoje zbiory lub ich część placówkom muzealnym, zarówno prywatnym, jak też

⁶ J. Łoski, *Biblioteka i muzeum Świdzińskiego*, Warszawa 1857, s. 32–33; K. Ajewski, *Kolekcjonerstwo Konstantego Świdzińskiego*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 2006, R. 36, s. 54.

⁷ *Mozaika Dziennikarska*, „Dziennik Warszawski”, nr 335 z 5 grudnia 1855, s. 1.

⁸ Archiwum Państwowe w Kielcach (dalej: APK), Archiwum Ordynacji Myszkowskiej (dalej: AOM), sygn. 119, k. 57; K. Ryszewska, *Zbiory „archeologiczne” Konstantego Świdzińskiego*, „Studia Europaea Gniesnensia” 2012, t. VI, 2, s. 61–280.

⁹ APK, AOM, sygn. 149, *Inwentarz pozostałości po Konstantym Świdzińskim. Tytuł XV. Zbiory Archeologiczne*, k. 60–70.

¹⁰ J. Łoski, *op. cit.* s. 32–33.

¹¹ *Kronika zbiorów*, [w:] *Biblioteka Ordynacji Myszkowskiej. Zapis Konstantego Świdzińskiego*, Kraków 1859, s. 12.

Ryc. 3. Konstanty Świdziński
(źródło: *Biblioteka Ordynacji Myszkowskiej. Zapis Konstantego Świdzińskiego*. Kraków 1860, s. 2)

Ryc. 4. Srebrne kolczyki z kolekcji Konstantego Świdzińskiego (u góry)
(źródło: K. Beyer, *Album Fotograficzne Wystawy Starożytności i Zabytków Sztuki urządzonej przez c.k. Towarzystwo Naukowe w Krakowie 1858 i 1859 r.*, Warszawa 1859, Tabl. IX)

zakładanym przez towarzystwa naukowe lub powstającym przy uczelniach wyższych. Niektóre okazy z bogatego zbioru hrabiego Aleksandra Przezdzieckiego (1814–1871)¹², historyka i zarazem jednego z pionierów polskiej archeologii, trafiły do Gabinetu Archeologicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego, przekazane tam w 1871 roku przez jego syna, Konstantego. Szczodrym ofiarodawcą zabytków dla archeologicznych zbiorów UJ był również Władysław Czartoryski (1828–1894), właściciel bardzo wartościowej kolekcji dzieł sztuki starożytnej: egipskiej, greckiej i rzymskiej¹³.

Wiele zabytków pochodzących z kolekcji ziemian wielkopolskich trafiło do Muzeum powstałego przy Poznańskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk. Wśród darczyńców znajdowali się wspomniani już tutaj Turnowie, a szczególnie bogate zbiory, zawierające m.in. zabytki archeologiczne (ryc. 5), przekazali Muzeum Seweryn (1804–1872) i Józef Mielżyński (1824–1900) z Miłostawia, których imieniem nazwano omawianą placówkę¹⁴.

Znanym zbieraczem „starożytności” był również Pius Tyszkiewicz z Łohojska na Litwie. Jego synowie (ryc. 6): Eustachy (1814–1878) i Konstanty (1806–1868) przyczynili się w znacznym stopniu do powołania Muzeum Starożytności oraz Komisji Archeologicznej w Wilnie, której projekt opracował młodszy z braci – Eustachy. Ten ostatni ofiarował następnie

¹² S. Krzyżanowski, *Spis prywatnych zbieraczy z wyszczególnieniem ich zbiorów i kierunku w jakim przede wszystkim swoim studiom się oddają*, „Rocznik dla Archeologów Numizmatyków i Bibliografów Polskich” 1870, Kraków 1873, s. 227.

¹³ C.Z. Gałczyńska, *Historia zbioru zabytków archeologicznych w Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego*, „Meander” 1964, R. XIX, nr 10, s. 455–458.

¹⁴ J. Fogel, *Mielżyński i Turnowie...*, s. 9–27.

Muzeum Starożytności swoją bardzo bogatą, w części odziedziczoną po ojcu, kolekcję zabytków archeologicznych¹⁵.

Zaangażowani miłośnicy archeologii brali także udział w organizowaniu wystaw gromadzących m.in. okazy archeologiczne, gdzie swoje okazy posyłało wielu ziemian. Pierwszą Wystawę Starożytności i Przedmiotów Dzieł Sztuki zorganizowano w 1856 roku w Warszawie, m.in. przy udziale Aleksandra Przeddzieckiego¹⁶.

Kolejne wystawy, organizowane także w innych miastach i gromadzące wielu zwiedzających, w istotny sposób przyczyniały się do zwiększenia zainteresowania zabytkami archeologicznymi i miały wpływ na rozwój mody na uprawianie archeologii. Szczególne wrażenie na jej miłośnikach zrobił wyjątkowy eksponat stanowiący największą ozdobę wystawy starożytności urządzonej w 1858 roku w Krakowie¹⁷. Był to kamienny posąg (ryc. 7) wyłowiony w 1848 roku z rzeki Zbrucz na Podolu, w obrębie należącego do Konstantego Zaborowskiego (1809–1876) majątku Liczkowice. Zaborowski niebawem postanowił przekazać zabytek sąsiadowi z Kociubińczyk Mieczysławowi Potockiemu (1810–1878), znanemu z zamiłowania do starożytności¹⁸. Ten

Ryc. 5. Zabytki (ozdoby i części stroju) z brązu i żelaza z cmentarzyska w Pałczynie, pochodzące ze zbiorów Seweryna Mielżyńskiego (źródło: K. Koehler, *Album zabytków przedhistorycznych Wielkiego Księstwa Poznańskiego zebranych w Muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu*, z. 2, Poznań 1900, Tabl. XL)

¹⁵ M.M. Blombergowa, *Badania archeologiczne Polaków na terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego (XIX – początek XX wieku)*, „Archaeologia Historica Polona” 2012, t. XX, s. 14.

¹⁶ A. Biernacki, *Przeddziecki Aleksander Narcyz Karol*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 1981, t. XXVI, Wrocław 1981, s. 714–716; J. Kowalczyk, *Starożytnicy warszawscy połowy XIX w. i ich rola w popularyzacji zabytków ojczystych*, [w:] *Edukacja historyczna społeczeństwa polskiego w XIX wieku*, red. J. Maternicki, Warszawa 1981, s. 171–181; A. Abramowicz, *Historia archeologii polskiej. XIX i XX wiek*, Warszawa–Łódź 1991, s. 34–43, 56–60.

¹⁷ L. Siemieński, *Przegląd wystawy starożytności i zabytków sztuki urządzonej w Krakowie przez Komisję delegowaną z oddziału archeologii i sztuk pięknych w c.k. Tow. Nauk. Krakow-skim*, Kraków 1858, s. 8–9.

¹⁸ Szerzej B. Sawa-Sroczyńska, *Mieczysław Ludwik Potocki – konserwator zabytków Galicji i historyk Zamościa*, „Ochrona Zabytków” 1981, t. XXXIV, nr 3–4, s. 161–166.

Ryc. 6. Eustachy i Konstanty Tyszkiewiczowie
(źródło: S. Kunasiewicz, *Eustachy hrabia Tyszkiewicz. Wspomnienie pośmiertne*, Lwów 1874; K. Tyszkiewicz, *Wilija i jej brzegi. Pod względem hydrograficznym, historycznym, archeologicznym i etnograficznym*, Drezno 1871)

zaś, reagując na odezwę Towarzystwa Naukowego Krakowskiego, wzywającego do ratowania zabytków archeologicznych i nadsyłaniu informacji o nich, zdecydował o przekazaniu posągu do zbiorów Towarzystwa¹⁹. Mieczysław Potocki zinterpretował zabytek jako posąg słowiańskiego bożka Światowida²⁰, która to nazwa przyjmowana jest do chwili obecnej, aczkolwiek sama interpretacja, jak i datowanie rzeźby na okres wczesnego średniowiecza, byłyby niejednokrotnie kwestionowane²¹.

Także inni arystokraci i ziemianie niekiedy inicjowali powoływanie towarzystw naukowych, a wielu z nich zapisywało się do już istniejących towarzystw (polskich i zagranicznych) oraz uczestniczyło w międzynarodowych

¹⁹ M. Potocki, T. Żebrawski, *Wiadomość o bożyszczu słowiańskiem znalezionem w Zbruczu r. 1848*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego z Uniwersytetem Jagiellońskim Złączonego: Oddziału Sztuk i Archeologii” 1851, z. 1, s. 1–17; A. Kirkor, *Wycieczka na Podole Galicyjskie*, „Kłósy”, nr 623 z 26 maja 1877, s. 366–367; nr 624 z 2 czerwca 1877, s. 378–379; G. Leńczyk, *Światowid zbruczański*, „Materiały Archeologiczne” 1964, t. V, s. 14. Posąg można obecnie oglądać na ekspozycji Muzeum Archeologicznego w Krakowie.

²⁰ M. Potocki, T. Żebrawski, *op. cit.*, s. 6–12.

²¹ Z. Gloger, *Do redakcyi Biblioteki Warszawskiej (w sprawie Światowida)*, „Biblioteka Warszawska” 1876, t. III, s. 517–518; H. Łowmiański, *Religia Słowian i jej upadek*, Warszawa 1986, s. 158–159; R. Kozłowski, *Badania technologiczne posągu Światowida z Muzeum Archeologicznego w Krakowie*, „Materiały Archeologiczne” 1964, t. V, s. 61–68; O. Komar, N. Chamajko, *Idol ze Zbrucza: zabytek z epoki romantyzmu*, suplement do „Materiałów i Sprawozdań Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego” 2013, t. XXIV, s. 20–54.

Ryc. 7. Posąg Światowida eksponowany na Wystawie Starożytności i Zabytków Sztuki w Krakowie
(źródło: K. Beyer, *Album Fotograficzne...*, strona tytułowa)

kongresach archeologicznych. Do najbardziej aktywnych na tym polu należeli Aleksander Przezdziecki (ryc. 8) oraz Jan Kazimierz Zawisza (1822–1887), ziemianin z Kuchcic (pow. ihumeński, gub. mińskiej), osiadły od 1864 roku w Warszawie (ryc. 9). Obaj wielokrotnie prezentowali wyniki swoich wykopalisk oraz badań innych polskich archeologów na międzynarodowych forach²².

Zaczątkiem ziemiańskich kolekcji archeologicznych były przeważnie zabytki pochodzące z przypadkowych odkryć, najczęściej dokonywanych w majątkach znalazców, podczas prowadzonych tam prac ziemnych – polowych lub budowlanych. Jednak najbardziej zapaleni zbieracze zabytków archeologicznych z czasem podejmowali próby ich samodzielnego poszukiwania w terenie i organizowania wykopalisk archeologicznych. Ziemianie prowadzili badania najczęściej w obrębie własnych dóbr lub w majątnościach znajomych i sąsiadów. Zajęcie to okazywało się często tak zajmujące, że prace wykopaliskowe kontynuowano niekiedy przez długie lata. Przykładów

²² M.M. Blombergowa, *Aleksandra Przezdzieckiego zainteresowania starożytnicze oraz badania archeologiczne w Ojcowie w XIX wieku*, [w:] Jura Ojcowska w pradziejach i początkach państwa polskiego, red. J. Lech, J. Partyka, Ojców 2006, s. 89–95; J. Kowalczyk, *op. cit.*, s. 171–181; A. Abramowicz, *op. cit.*, s. 34–43, 56–60; S. Krzyżanowski, *Prace i poszukiwania archeologiczne prywatnych archeologów w ciągu roku*, „Rocznik dla Archeologów Numizmatyków i Bibliografów Polskich” 1869, Kraków 1870, s. 87–89.

Ryc. 8. Aleksander Przeddziecki, rys. M. Fajans (źródło: *Album biograficzne zasłużonych Polaków i Polek XIX w.*, t. 1, Warszawa 1901, s. 370)

Ryc. 9. Jan Kazimierz Zawisza, rys. ks. Pilati (źródło: „Tygodnik Ilustrowany”, nr 218 z 1 stycznia 1887, s. 148)

prowadzenia przez ziemian okazjonalnych lub wieloletnich badań terenowych jest tak wiele, że ograniczę się do przytoczenia tylko kilku z nich.

Wieloletnią eksplorację rozległego cmentarzyska w Kowalewku (funkcjonującego na przełomie epoki brązu i żelaza oraz w okresie rzymskim epoki żelaza) a także kilku innych pobliskich stanowisk archeologicznych prowadzili kolejni członkowie rodu Turnów: wspomniani już tutaj Wincenty i Helena (ryc. 10), ich syn Hipolit (1828–1897) oraz wnuk Stanisław (1866–1943). Badania archeologiczne w swoich majątkach podejmowali również: siostra Hipolita Ludwika z Turnów Turnowa (1832–1902), eksplorująca cmentarzysko w Słopanowie (ludności kultury łużyckiej) oraz młodszy brat Stanisława – Jan Turno (1870–1949) badający cmentarzysko w Słomowie k. Obornik (należące do kultury pomorskiej z wczesnej epoki żelaza)²³. Prace wykopaliskowe prowadził także wymieniony powyżej hr. Seweryn Mielżyński, eksplorujący cmentarzysko w Pałczynie (ludności kultur łużyckiej i pomorskiej z wczesnej epoki żelaza)²⁴.

Dziewiętnaście lat trwały, zainspirowane przypadkowym odkryciem, podjęte w 1871 roku badania archeologiczne Kaliksta Jagmina, właściciela dóbr Ossa w pow. opoczyńskim, gub. radomskiej²⁵. W wykopaliskach, pro-

²³ J. Fogel, *Amatorzy archeologii...*, s. 156–157; idem, *Mielżyńscy i Turnowie...*, s. 35–58.

²⁴ Idem, *Mielżyńscy i Turnowie...*, s. 9–12.

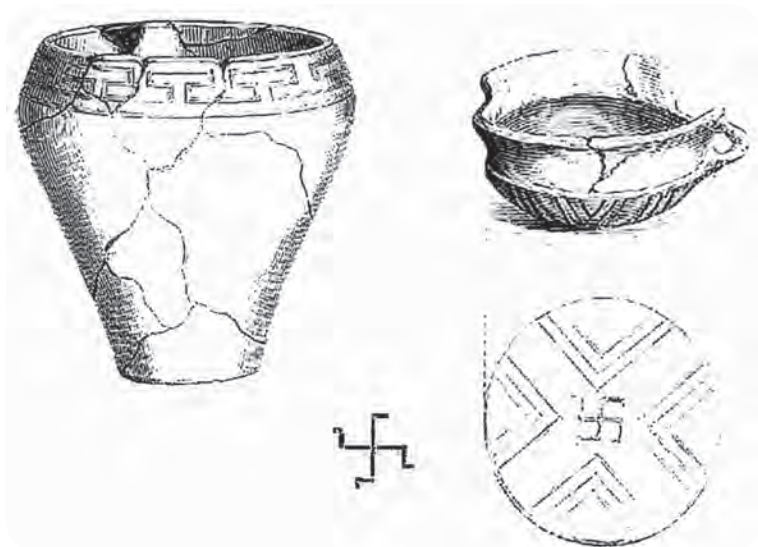
²⁵ K. Jagmin, *Opis mogiły – kurhanu pod Łegonicami i wydobytych z niej przedmiotów*, „Wiadomości Archeologiczne” 1873, t. I, s. 141–155; idem, *Opis mogiły (kurhanu) pod Łegonicami i wydobytych z niej przedmiotów*, cz. II, „Wiadomości Archeologiczne” 1876, t. III, s. 83–93.

Ryc. 10. Wyroby ceramiczne z cmentarzyka w Kowalewku, z kolekcji Heleny i Wincentego Turnów (źródło: *Album zabytków przedhistorycznych Wielkiego Księstwa Poznańskiego zebranych w Muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu*, red. B. Erzepki, J. Kostrzewski, z. III, Poznań 1914, tabl. 6)

wadzonych w należącej do Jagmina wsi Łęgonice Małe, uczestniczyli także członkowie rodziny ziemianina, a przede wszystkim jego żona Fanny z Aulok-Mielęckich, autorka licznych rysunków ukazujących odnalezione zabytki archeologiczne (ryc. 11). W efekcie wieloletnich prac wykopaliskowych w Łęgonicach odsłonięto i przebadano pozostałości rozległego cmentarzyska (ludności kultury przeworskiej z okresu rzymskiego epoki żelaza)²⁶. Dokumentacja z wykopalisk oraz odkryte zabytki zostały przez Kaliksta Jagmina przekazane testamentem do zbiorów Muzeum Przemysłu i Rolnictwa

²⁶ T. Liana, *Wykopaliska Kaliksta Jagmina w Łęgonicach, pow. Opoczno*, „Wiadomości Archeologiczne” 1973, t. XXXVIII, s. 309–324.

Ryc. 11. Naczynia ceramiczne z cmentarzyska w Łęgonicach
(źródło: K. Jagmin, *Opis mogiły – kurhanu pod Łęgonicami
i wydobytych z niej przedmiotów*, „Wiadomości Archeologiczne”
1873, t. I, cz. 2, ryc. 2, 3)

w Warszawie i szczęśliwie przetrwały do czasów dzisiejszych w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego²⁷.

Szczególnie duże zainteresowanie miłośników archeologii budziły widoczne w terenie obiekty naziemne, takie jak kurhany, grodziska oraz relikty architektury murowanej.

Ruiny wczesnośredniowiecznego założenia pałacowego na Ostrowie Lednickim (ryc. 12) do tego stopnia zainteresowały Albina hr. Węsierskiego (1812–1875) z Zakrzewa, że w 1856 roku zakupił wyspę, na której prowadził systematyczne prace wykopaliskowe aż do 1875 roku²⁸. Węsierski konsultował się przy tym z wieloma specjalistami, i to nie tylko starożytnikami, lecz także numizmatykami, antropologami, geologami i chemikami, stając się w ten sposób prekursorem archeologii interdyscyplinarnej²⁹. Jednym z badaczy ruin był Aleksander Przezdziecki delegowany do tego zadania

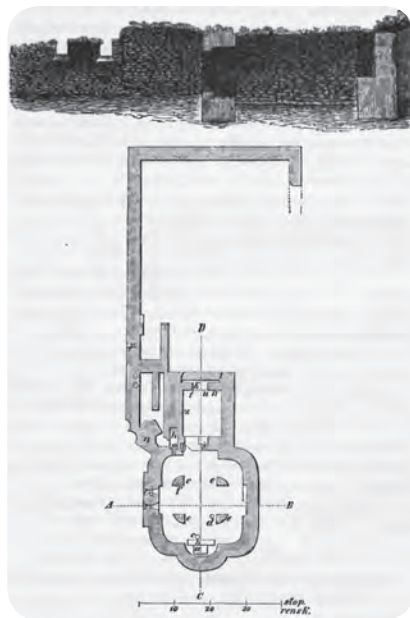
²⁷ Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie, Spuścizna Włodzimierza Demetrykiewicza, Korespondencja Mariana Wawrzenieckiego do Włodzimierza Demetrykiewicza, List z 26 IV 1908, k. 353.

²⁸ K. Ryszewska, *Badania archeologiczno-architektoniczne budownictwa przedromańskiego w Polsce, Cz. I*, [w:] *Z badań nad średniowieczną architekturą Kujaw i Wschodniej Wielkopolski*, red. J. Chudziakowa, „Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków”, Seria B, t. LXXXVI, Warszawa 1990, s. 10–12.

²⁹ J. Fogel, *Amatorzy archeologii...*, s. 157

w 1868 roku przez Towarzystwo Naukowe Krakowskie. Przezdziecki uznał ruiny za relikty kościoła wzniesionego przez Mieszka I³⁰, natomiast Węsierski zinterpretował je jako pozostałości romańskiego kościoła i zamku Bolesława Chrobrego zburzonego podczas najazdu czeskiego w 1038 roku³¹.

Kurhany, położone na terenie ówczesnej guberni mińskiej, pochodzące z różnych epok pradziejowych oraz z okresu średniowiecza, badali wspomniani powyżej Eustachy i Konstanty Tyszkiewiczowie, należący do najbardziej znanych i zasłużonych XIX-wiecznych pionierów polskiej archeologii. Bracia rozpoczynali swoją przygodę z archeologią od przebadania obiektów w najbliższej okolicy rodzinnego Łohojska, a w kolejnych latach prowadzili badania w wielu miejscowościach guberni mińskiej, interesując się także grodziskami i zamkami³². Konstanty Tyszkiewicz podjął próbę inwentaryzacji tego rodzaju zabytków opracowując i publikując *Wiadomość historyczną o zamkach, horodyszczach i okopiskach na Litwie i Rusi Litewskiej*³³. Również Eustachy podsumował wyniki swoich szeroko zakrojonych badań, prowadzonych przez kilkanaście lat, począwszy od 1837 roku, wartościową publikacją książkową. Rozprawa ta zatytułowana *Badania archeologiczne nad zabytkami przedmiotów sztuki, rzemiosł itd., w dawnej Litwie i Rusi Litewskiej*³⁴, zawierająca opisy wszystkich znanych mu zabytków z omawianego obszaru (ryc. 13), wraz z próbą

Ryc. 12. Ruiny założenia pałacowego wraz z kaplicą na Ostrowie Lednickim – stan z 1876 r. (źródło: I. Polkowski, *Opisy starożytnych rui na wyspie jeziora Lednickiego zebrał ksiądz I.P. i wydał nakładem hrabiego ordynata Węsierskiego Kwileckiego*, Gniezno 1876, s. 14)

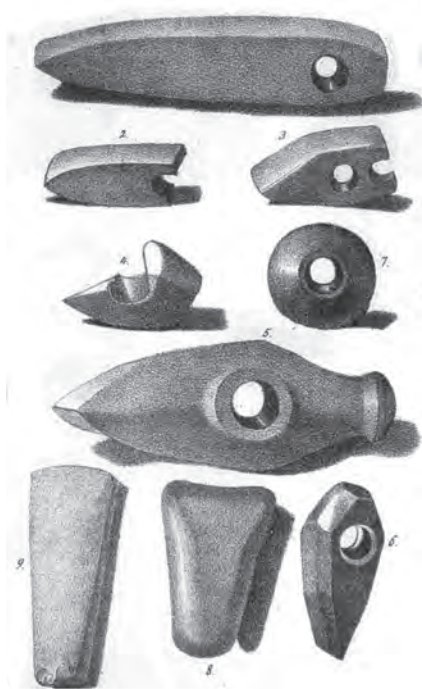
³⁰ A. Przezdziecki, *Wykopalisko na wyspie Jeziora Lednicy pod Gnieznem*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Poznańskiego” 1869, s. 276–296.

³¹ A. Węsierski, *Ruiny na wyspie Ostrowie*, „Dziennik Poznański”, nr 109 z 15 maja 1875, s. 1; I. Polkowski, *Opisy starożytnych rui na wyspie jeziora Lednickiego zebrał ksiądz I.P. i wydał nakładem hrabiego ordynata Węsierskiego Kwileckiego*, Gniezno 1876, s. 38–46.

³² M.M. Blombergowa, *Badania archeologiczne...*, s. 11–12.

³³ K. Tyszkiewicz, *Wiadomość historyczną o zamkach, horodyszczach i okopiskach na Litwie i Rusi Litewskiej* Wilno 1859.

³⁴ E. Tyszkiewicz, *Badania archeologiczne nad zabytkami przedmiotów sztuki, rzemiosł itd., w dawnej Litwie i Rusi Litewskiej*, Wilno 1850.

Ryc. 13. Narzędzia kamienne (toporki i siekiarki) odnalezione na terenie guberni mińskiej i witebskiej (źródło: E. Tyszkiewicz, *Badania archeologiczne nad zabawkami przedmiotów sztuki, rzemiosł itd., w dawnej Litwie i Rusi Litewskiej*, Wilno 1850, tabl. III)

ich interpretacji, jest dziś uznawana za „szczytowe osiągnięcie ówczesnej polskiej myśli archeologicznej”³⁵.

Innym regionem dawnej Rzeczypospolitej wyjątkowo obfitującym w kurhany były obszary Ukrainy, gdzie wśród licznych obiektów tego rodzaju występowały m.in. wyjątkowo bogato wyposażone grobowce scytyjskie. Wiele z nich znajdowało się w majątnościach polskich ziemian i to z tych kręgów wywodzili się ich najbardziej zapaleni badacze, tacy jak: Józef Choynowski (1833–1914) z Murzyńca (pow. zwinogradzki, gub. kijowskiej), osiadły następnie w Kijowie³⁶, Franciszek Pułaski (1875–1956) z Zawadyniec (pow. kazimierski, gub. kijowskiej)³⁷ oraz Aleksander Bydłowski z Jackowicy (pow. lipowiecki, gub. kijowskiej)³⁸.

Jeden z licznych kurhanów scytyjskich rozkopanych przez tego ostatniego archeologa amatora, w okolicach wsi Nowosiółki, wyróżniał się szczególnie obfitym i dobrze zachowanym wyposażeniem. Pochówek ten krył szczątki mężczyzny i kobiety, wywodzących się

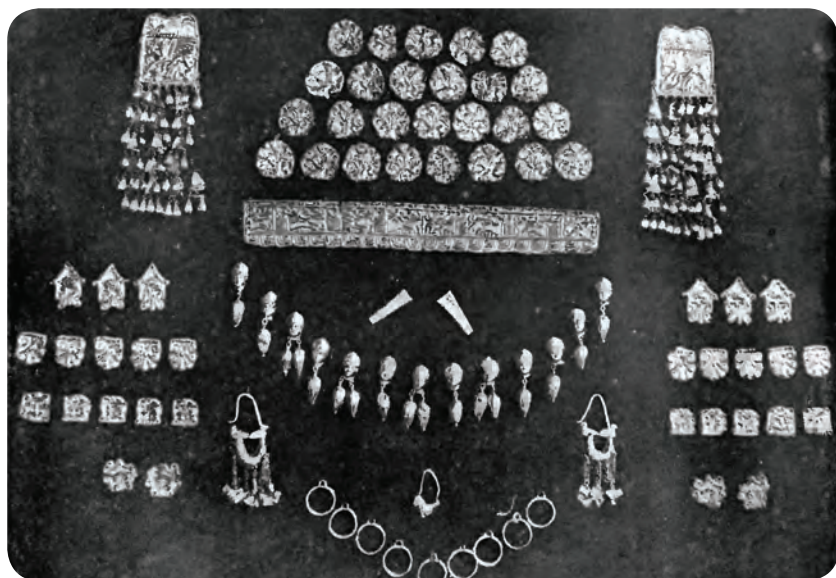
z warstwy scytyjskiej arystokracji, spoczywających w komorze grobowej wraz z koniem. Mężczyzna został wyposażony w charakterystyczny dla

³⁵ A. Abramowicz, *op. cit.*, s. 25.

³⁶ K. Chamiec, *Archeolog Józef Choynowski i jego zbiory*, „Tygodnik Ilustrowany” 1903, nr 10, s. 195–196; M. Kaczyński, *W siedemdziesiątą rocznicę otwarcia wystawy zbiorów Józefa Choynowskiego w warszawskiej Zachęcie*, „Wiadomości Archeologiczne” 1973, t. XXXVIII, z. 2, s. 139–159; M.M. Blombergowa, *Badania archeologiczne Polaków na terytorium Imperium Rosyjskiego w XIX i początku X wieku*, Łódź 1993, s. 75–76.

³⁷ F. Pułaski, *Kurhan popowiecki*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1893, t. XVII, s. 41–46; idem, *Mogiły o nasypie kamiennym w powiecie kamienieckim*, „Światowit” 1902, t. IV, s. 1–39; M.M. Blombergowa, *Badania archeologiczne Polaków na Podolu prowadzone w XIX i na początku XX wieku*, „Analecta”, R. XIV, 2005, z. 1–2, s. 222.

³⁸ A. Bydłowski, *Mogiły w Nowosiółce, w pow. lipowieckim, gub. kijowskiej*, „Światowit” 1904, t. V, s. 59–80; idem, *Mogiły w Nowosiółce, w powiecie lipowieckim w gub. kijowskiej (Dokończenie)*, „Światowit” 1905, t. VI, s. 1–7.

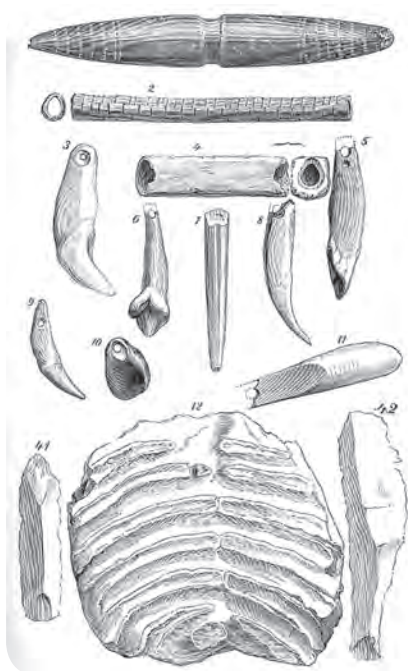

Ryc. 14. Przedmioty złote z kurhanu nr IV z Nowosiółki
(źródło: A. Bydłowski, *Mogiły w Nowosiółce, w pow. lipowieckim, gub. kijowskiej*, „Światowit” 1904, t. 5, tabl. V)

Scytów zestaw broni w postaci żelaznego miecza i czterech oszczepów oraz strzał łuku z brązowymi grocikami. Zachowały się metalowe elementy jego stroju, w tym fragmenty pasa, złoty naszyjnik i „złoty kolczyk wyobrażający tułów konia”. Szkielet kobiety pokrywały liczne ozdoby (naszyjnik, diadem, bransolety, zausznice, kolczyki) oraz naszyte na jej strój złote blaszki (ryc. 14). Nad jej głową umieszczono brązowe zwierciadło, a w nogach żelazny nożyk. Ponadto w komorze grobowej znajdowały się trzy naczynia: brązowe oraz ceramiczne. Umieszczony w nogach kobiety koń został złożony w grobie wraz uprzężą oraz rzędem zaopatrzonym w metalowe ozdoby³⁹. Pionierskie badania Aleksandra Bydłowskiego oraz innych polskich badaczy ukraińskich kurhanów dostarczyły wielu wartościowych informacji dotyczących bardzo interesujących obyczajów pogrzebowych tamtejszych ludów starożytnych i kultur pradziejowych.

Nieliczni pasjonaci archeologii, działający już głównie z pobudek naukowych, a nie kolekcjonerskich, podejmowali również niełatwy trud przekopywania jaskiń. Archeologicznym badaniom jaskiń Jury Ojcowskiej znaczną część życia oraz majątku poświęcił wspomniany już powyżej hrabia Jan Zawisza. Dla łatwiejszej realizacji swoich zainteresowań, oscylujących głównie wokół poszukiwań najstarszych na ziemiach polskich śladów człowieka,

³⁹ Idem, *Mogiły w Nowosiółce, w pow. lipowieckim...*, s. 61–65.

Ryc. 15. Zabytki kościane i krzemienne z badań Jana Zawiszy w Jaskini Mamutowej (źródło: J. Zawisza, *Jaskinia Mamuta w dolinie Wierszchowskiej w okolicy Krakowa i Ojcowa położona*, „Wiadomości Archeologiczne” 1874, t. II, tabl. XI)

Jan Zawisza zakupił nawet w 1878 roku część dóbr ojcowskich⁴⁰. Najważniejszych odkryć archeologicznych dokonał w Jaskini Mamutowej w Wierzchowie, gdzie odnalazł pozostałości pobytu ludności ze starszej epoki kamienia (paleolitu) w postaci ogromnie interesującego zespołu wyrobów z kości i rogu, w tym ozdób oraz ostrzy oszczepów wykonanych z ciosów mamuta (ryc. 15)⁴¹. Jego pionierskie badania kilku jaskiń Jury Ojcowskiej przyniosły bardzo wartościowe rezultaty i przyczyniły się do zmniejszenia dystansu dzielącego dopiero raczkującą polską prehistorię od prężnie rozwijającej się archeologii zachodnioeuropejskiej⁴².

Miłośnicy archeologii, najpoważniej traktujący swoje hobby, starali się upowszechniać wyniki swych prac badawczych wydając opracowania książkowe lub publikując na łamach czasopism: społeczno-politycznych, naukowych, czy naukowo-literackich, takich jak m.in. „Przyjaciół Ludu”, „Biblioteka Warszaw-

ska”, „Tygodnik Ilustrowany”, „Kłosa”, „Pamiętnik Fizjograficzny”. W kręgach polskiego ziemiaństwa rodziły się także pomysły na wydawanie specjalistycznych czasopism archeologicznych. W 1870 roku Stanisław Krzyżanowski (1841–1881), ziemianin z Czerpowodów (pow. humański, gub. kijowskiej), a zarazem historyk, wydał pierwszy z trzech tomów „Rocznika dla Arche-

⁴⁰ J. Przyborowski, *Jan Zawisza*, „Wszelchświat” 1887, t. VI, nr 18, s. 290–293; M.M. Blombergowa, *Jan Kazimierz Zawisza – badacz, społecznik i dobroczyńca*, „Analecta”, R. XVII, 2008, z. 1–2, s. 78–81.

⁴¹ J. Zawisza, *Jaskinia Mamuta w dolinie Wierszchowskiej w okolicy Krakowa i Ojcowa położona*, „Wiadomości Archeologiczne” 1874, t. II, s. 3–23; idem, *Dalsze poszukiwania w Jaskini Mamuta w czerwcu 1874*, „Wiadomości Archeologiczne” 1876, t. III, s. 125–139; idem, *Poszukiwania w Jaskini Mamuta 1877 i 1878 r.*, „Wiadomości Archeologiczne” 1882, t. IV, s. 1–16; *Dokończenie poszukiwań w Jaskini Mamuta 1879 r.*, „Wiadomości Archeologiczne” 1882, t. IV, s. 16–18; *Ostatnie poszukiwania w Jaskini Mamuta*, „Wiadomości Archeologiczne” 1882, t. IV, s. 167–175.

⁴² Szerzej K. Ryszewska, *Historia badań archeologicznych na obszarze międzyrzecza Wisły i Pilicy w XIX i na początku XX wieku*, Kielce 2013, s. 88–96.

ologów, Numizmatyków i Bibliografów Polskich”. Natomiast w 1873 roku powstały „Wiadomości Archeologiczne”, pierwsze w Królestwie Polskim czasopismo archeologiczne, którego założycielem i wydawcą był Jan Zawisza. W gronie publikujących w tym czasopiśmie autorów znajdowało się również wielu ziemian, w tym książę Jan Tadeusz Lubomirski, Kalikst Jagmin, Natalia Kicka, Tymoteusz Łuniewski, Stanisław Wołk-Łaniewski. Notki i artykuły o co ciekawszych odkryciach ukazywały się także w ówczesnej prasie popularnej, co było kolejnym czynnikiem sprzyjającym wzrostowi zainteresowania archeologią i motywującym do prowadzenia poszukiwań archeologicznych.

Z biegiem lat moda na uprawianie archeologii rozwinęła się do tego stopnia, że arystokraci i ziemianie, zainteresowani odległą przeszłością ziem polskich, organizowali specjalne, wspólne wyprawy na wykopaliska, traktując je jako bardzo zajmujący element spotkań towarzyskich. Gdy jedna z pionierek polskiej archeologii Natalia Kicka (1801–1888) z Jaszczowa na Lubelszczyźnie (pow. łączyński, gub. lubelskiej), bawiła w 1873 roku w gościnie u hrabiego Józefa Bnińskiego w Osieczu na Kujawach (pow. włocławski gub. warszawskiej) oboje postanowili udać się do folwarku Żurawniki, na miejsce zwane przez tamtejszą ludność „Żalami”, z zamiarem przeprowadzenia wykopalisk na tamtejszym domniemanym *pogańskim cmentarzysku*⁴³. Wyprawa przyniosła pożądane rezultaty w postaci odkrycia kamiennych konstrukcji megalitycznych i pochówku kurhanowego ludności młodszej epoki kamienia (kultury pucharów lejkowatych)⁴⁴.

Również ziemianie z Ukrainy, jak wiadomo m.in. z prowadzonej przez nich korespondencji, umawiali się na wspólne oglądanie i rozkopywanie kurhanów. Ponadto w domach owych pasjonatów archeologii organizowano dla zebranych gości wykłady o wykopaliskach i urządzano ekspozycje pozyskanych zabytków⁴⁵.

Ryc. 16. Adolf Dygasiński
(źródło: W. Feldman, *Współczesna literatura polska. 1880–1905*, t. I, Warszawa 1905, s. 266)

⁴³ N. Kicka, *Żale żurawickie*, „Wiadomości Archeologiczne” 1876, t. III, s. 80–81.

⁴⁴ K. Ryszewska, *Natalia Kicka (1801–1888) – pionierka polskiej archeologii*, [w:] *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Portret kobiety”. Polki w realiach XIX wieku*, red. M. Korybut-Marciniak, M. Zbrzeźniak, Łódź–Olsztyn 2014, s. 111–122.

⁴⁵ T. Epsztein, *Z piórem i paletą. Zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w II połowie XIX wieku*, Warszawa 2005, s. 180–182.

Szerząca się tak prężnie w środowisku polskiego ziemiaństwa moda na archeologię znalazła również odzwierciedlenie w literaturze pięknej. Stanowi ona główny wątek opublikowanej w 1888 roku powieści Adolfa Dygasieńskiego (1839–1902) pt. *Właściciele*, opisującej perypetie dwóch ziemian Dyzmy Zatwardziałowicza oraz Piotra Zawracalskiego, zaniedbujących prace gospodarskie na rzecz wykopalisk oraz odwiedzającego ich, przybyłego z Krakowa, „bardzo uczonego młodego badacza krajowych starożytności” Stanisława Skalskiego⁴⁶.

Pasjonatem archeologii był także Józef Ignacy Kraszewski (1812–1887), autor osadzonej w realiach czasów przedhistorycznych powieści *Stara Baśń*⁴⁷, znany także z publikacji wartościowych prac naukowych, w tym przede wszystkim rozprawy *Sztuka u Słowian, szczególnie w Polsce i na Litwie przedchrześcijańskiej*⁴⁸.

Uprawianie archeologii, czy to poprzez kolekcjonowanie jej zabytków, czy też, w bardziej dojrzałej formie, przez prowadzenie badań wykopaliskowych, stało się w ciągu wieku XIX tak popularne, że nabrało charakteru mody. Moda na archeologię, upowszechniająca się szczególnie szeroko w środowisku polskiego ziemiaństwa, przyniosła wiele pozytywnych rezultatów. Wykopaliska podejmowane przez ówczesnych miłośników archeologii dostarczyły znacznej liczby bardzo ciekawych znalezisk, z których część stanowi do dziś ozdobę zbiorów muzealnych. Pomimo, że stosowane przez XIX-wiecznych pionierów archeologii metody badawcze pozostawały, z dzisiejszego punktu widzenia, wiele do życzenia, to ich dokonania przyczyniły się do znacznego poszerzenia wiedzy o najdawniejszych dziejach ziem dawnej Rzeczypospolitej.

SUMMARY

The interest of archaeology among polish landed gentry in the XIXth century

The fad of archaeological monuments collecting and excavations developed on Polish lands in the XIXth century. Among collectors and archeologists were many landlords. They the most often did archaeological researches in their own landed estates or their friends and neighbours' properties. The reason of excavations were the most often discoveries which were random during field work. Amateurs of archaeology were interested in ground objects, like barrows and sometimes spelunking. And in time the business of archaeology developed so

⁴⁶ A. Dygasieński, *Właściciele*, Warszawa 1950, s. 13.

⁴⁷ J.I. Kraszewski, *Stara baśń*, Warszawa 1876.

⁴⁸ Idem, *Sztuka u Słowian, szczególnie w Polsce i na Litwie przedchrześcijańskiej*, Wilno 1860.

much that Polish landlords organized special excavations, which were treated as an interesting element of social life. The characteristic fad of doing the XIXth century archaeological research brought very interesting results. The excavations which were carried out by fans of archaeology, brought many interesting discoveries. Nowadays the part of them belong to museum collections. Moreover, the results of the XIXth century studies which were done by archeologists, had the influence on widening of knowledge about the oldest history of Polish lands.